

УДК 903.26

Дідух Леся Миколаївна
старший науковий співробітник
відділу “Найдавніша і середньовічна історія України”,
Національний музей історії України
(Київ, Україна)
rus_nmiu@ukr.net

Lesya M. Didukh
senior research fellow,
Department “Ancient and Medieval History of Ukraine,
The National Museum of Ukrainian History
(Kyiv, Ukraine)

ПРО ОДИН ЗМІЙОВИК ІЗ КОЛЕКЦІЇ НМІУ

ABOUT A SERPENT-LIKE MEDALLION FROM THE NMUH COLLECTION

Анотація

У статті розглядаються представлені в експозиції Національного музею історії України взірці металевої пластики давньоруського часу – амулети-змійовики “козьмадаміанського типу”. Особливий інтерес становить виявлений у Овруцькому повіті на Житомирщині мідний змійовик, який відрізняється від відомих екземплярів давньоруських змійовиків розмірами, іконографією, епіграфікою та художнім стилем, і аналогії якому поки що не виявлені. У публікації приділено увагу атрибуції цього предмета, розгляду його іконографічного типу й еволюції “змійної” композиції на виробках давньоруського часу.

Ключові слова: змійовик, амулет, святі Козьма і Даміан, цілителі, змієнога богиня.

Abstract

The article deals with the presented in the exposition of the National Museum of Ukrainian History objects of fine metallic plastics of ancient times – medallion-amulet of the “kosmadamian” type. The copper medallion-amulet from the Ovruch region is of particular interest. It differs from all known examples of ancient Rus medallion-amulets: size, iconography, epigraphy, art stylistics. The identical amulet is not known, so there are many questions in the study of the artifact. Attention is paid to the problem of attribution of this subject, as well as the consideration of the “kosmadamian” iconographic type and the evolution of the “snake” composition on the items of the ancient Rus time.

Key words: serpent-like medallion, saints Cosmas and Damian, healers, “snake-legs” goddess.

Серед старожитностей давньоруського часу колекції Національного музею історії України (далі – НМІУ) є круглі двосторонні підвіски із зображеннями християнських святих і змієподібної істоти, які у фаховій літературі отримали назву “змійовики”. Чимала колекція цих амулетів XI–XIV ст. у НМІУ представлена різними іконографічними типами християнських та “змієподібних” зображень. Серед них – серія змійовиків “козьмадаміанського типу”, що походять зі старих музейних зібрань. Усі амулети відлиті з міді та бронзи у двосторонніх формах і декоровані рельєфними зображеннями; чотири з них опубліковано¹.

Ці змійовики, виконані в різних відливках, представлені однією іконографічною схемою (рис. 1). На них фронтально зображено в повен зріст святих Козьму та Даміана, між якими – меч лезом донизу та Голгофський хрест. По зовнішньому полю змійовиків розміщено грецькомовний текст молитви: “ΑΓΙΟΣ ΑΓΙΟΣ ΑΓΙΟΣ ΚΣ ΣΑΒΑΟΘ ΠΑΙΡΟΣ ΟΥΡΑΝΟΣ ΚΙ ΓΓ”. На звороті амулетів зображено жіночу голову, вгорі та внизу якої у петлі звиваються десять змій із великими вухами та розкритими пащами.

Серед зазначених змійовиків, два бронзові екземпляри надійшли до музею на початку XX ст. із колекції родини Ханенків. Один із них (інв. № Мт–427, d – 53 мм) має якісну відливку, чіткі деталі зображення і містить розміщені обабіч постатей написи: “KOVZMA ΔAMHAN” (рис. 1, 1). Цей змійовик було опубліковано у каталозі Богдана та Варвари Ханенків “Древности русские. Кресты и образки”, місцем його знахідки вказано м. Біла Церква².

Другий змійовик (інв. № В–1437) (рис. 1, 2) відрізняється від попереднього меншим розміром (d – 50 мм), іншою формою вушка для підвішування, відсутністю зображення Голгофського хреста і підписів-імен. Виріб має сліди зношення, зображення місцями згладжені. Обставини і місце знахідки цього предмета невідомі.

Третій бронзовий амулет (інв. № В 4 573 /241, d – 52 мм) надійшов до музею на початку XX ст. із зібрання Ф. Кундеревича і походить із с. Сваром’є Остерського пов. Чернігівської губ.³ (рис. 1, 3). Він гарної збереженості, досконалий за чіткістю

відливки, що вигідно вирізняє його серед інших екземплярів цього типу. Деталі зображення добре пророблені, зміїні тулуби наведені по рельєфу заглибленою лінією, по обидві сторони якої нанесено рельєфні рубчики, що посилює ритмічність композиції. Найближчою йому аналогією є змійовик XIII ст., знайдений у 1971 р. у с. Яцини Полтавської обл., що зберігається у Державному Ермітажі (РФ)⁴.

Четвертий змійовик (інв. № В 2/977) походить із розкопок 1934 р. Т. Мовчанівського у м. Вишгороді (рис. 1, 4). Він мідний (d – 50 мм), відлитий у неякісній, зіпсованій попередніми відливками формі. Медальйон зношений, зображення затерті, місцями втрачено метал. Виділено лише рельєфні силуети двох стовпоподібних фігур, звисаючого меча та “змійної” композиції. У написі розрізняються окремі букви, які дають можливість реконструювати відомий за іншими екземплярами грецький напис. За іконографічними схемами лицьової і зворотної сторін, зазначений змійовик належить до “козьмадаміанських”⁵.

Усі чотири змійовики ідентичні: у зображенні постатей святих та “змійної” композиції, у розташуванні та накреслені літер написів. Це усталена іконографія змійовиків козьмадаміанського типу, що побутували з середини XIII ст. до XV ст.⁶ Більшість змійовиків цього типу походять із території України (Київщина, Чернігівщина, Полтавщина, Княжа Гора, Канів).

У зібранні НМІУ представлений ще один змійовик із зображенням святих Козьми і Даміана (інв. № В 1438), який особливо цікавий, оскільки відрізняється від відомих давньоруських змійовиків розмірами, іконографією святих та “змійної” композиції, епіграфікою, художнім стилем (рис. 2). До музейної колекції змійовик надійшов у 1936 р. із зібрання Музею старожитностей Київського університету святого Володимира. У 1899 р. його експонували на виставці XI-го Археологічного з’їзду у Києві як такий, що походить із Овруцького пов. Волинської губ.⁷ (нині – Житомирська обл.).

Це мідний, грубий медальйон (d – 55 мм, товщина – 5 мм) із масивним вушком для підвішування. На лицьовому боці в повен зріст зображено двох святих, вбраних у хітони та гіматії, кінці яких накинута на їхні ліві руки; їхні праві руки, з розкритими долонями, складені на грудях. Навколо голів помітні німби. На їхніх округлих обличчях вирізняються округлі очі, на головах – кучеряве волосся. Обабіч фігур стовпчиком розташовано нечіткі написи: біля правої фігури – “КУЗМ...”, біля лівої – “...МЄ...”. По зовнішньому полю, виділеному двома високими вузькими бортиками, розміщено орнамент із випуклих кульок.

На звороті, в центрі, зображено непропорційно видовжену людську голову, унизу – схематичний тулуб, від якого симетрично розходяться три пари змій, обернених у різні сторони. Навколо змійовика зображені ще чотири пари зміїних тулубів. По зовнішньому полю розміщено орнамент із кружків.

Відливка виробу неякісна, деталі не чіткі, місцями згладжені, написи не завершені, висота бортиків нерівномірна. Зображення грубі, фігури святих схематичні і заповнюють простір, що помітно відрізняє іконографію зазначеного амулета від решти козьмадаміанських змійовиків із високорельєфними, порівняно тонкими стовпоподібними фігурами святих, простір між якими заповнює звисаючий меч та Голгофський хрест. Отже, цей виріб належить до маловідомого типу козьмадаміанських змійовиків, аналогії якому поки що не виявлені.

Близьким за іконографією зображення святих Козьми і Даміана є змійовик XIII ст., який зберігається в Кам’янець-Подільському державному історичному музеї-заповіднику (далі – К-ПДІМ-3, інв. № К-Мт–747). На його лицьовій стороні зображено постаті святих, на круглих обличчях яких виділено великі округлі очі. Святі, вбрані в одяг типу хітона і гіматія, праві руки, з розкритими долонями, притиснуті до грудей, ліві – сховані під одягом. По зовнішньому полю змійовика розміщено кириличний круговий напис, що зберігся частково: “ГН ПОМОЗН...” (“Господи помози...”).

Типологічно близьким за іконографічною схемою зображення святих є також бронзовий змійовик, знайдений у 2011 р. у м. Стара Руса Новгородської обл. (РФ) Староруською археологічною експедицією у споруді, датованій XII ст.⁸. Цей змійовик трактується як “козьмадаміанський”, проте на ньому можуть бути зображені святі Флор і Лавр⁹.

Згадані вище змійовики подібні за іконографією святих, проте їхні зображення не ідентичні. Відмінності помітні як у деталях зображення (оформленні зовнішнього поля), так і в іконографії “змійної” композиції. Вочевидь, вони репрезентують окремі лінії розвитку козьмадаміанської групи змійовиків, і представлені поодинокими екземплярами.

Поєднання християнських та язичницьких зображень на змійовиках спричинило дискусію серед дослідників. Митрополит Євгеній Болховітінів припустив, що “...змійовики є ні що інше, як охоронні наузи, амулети”¹⁰. Дослідники XIX ст. Г. Дестуніс, М. Соколов та інші з’ясували, що змійовики були амулетами від хвороби¹¹. У 1888 р. І. Толстой спробував впорядкувати ці старожитності, поділивши їх за іконографією лицьової сторони. Проте, навів лише описи предметів без

4 *Спасский И. Г.* Три змеєвика с Украины // Средневековая Русь. – Москва: Наука, 1976. – С. 358–359.

5 *Дідух Л.* Змійовики кузьмодем’янівського типу у зібранні НМІУ... – С. 140.

6 *Николаева Т. В., Чернецов А. В.* Древнерусские амулеты-змеєвики. – Москва: Наука, 1991. – С. 32.

7 Каталог выставки XI Археологического съезда в Киеве. – Киев: Типо-литография товарищества “И. И. Кушнерев и К^о”. – С. 15. – № 201.

8 Археология. Змеєвик с изображением целителей св. Козмы и Дамиана (XII в.) / [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://cont.ws/@fenol/212474> (дата обращения: 12.07.2019). – Название с экрана.

9 Там же.

10 *Николаева Т. В., Чернецов А. В.* Древнерусские амулеты-змеєвики. – Москва: Наука, 1991. – С. 32.

11 *Дестунис Г. С.* Разбор спорной греческой надписи, изображенной на осями памятниках // ИРАО. – Санкт-Петербург: Тип. императорской Академии наук, 1884. – Т. X. – С. 1–21; *Соколов М. И.* Апокрифический материал для объяснения амулетов, называемых “змеєвиками” // ЖМНП. – Ч. CCLXIII. – Санкт-Петербург: Изд. В. С. Балашова, 1889. – С. 339–368; *Соколов М. И.* Новый материал для объяснения амулетов, называемых “змеєвиками” // Древности. Труды славянской комиссии и Императорского Московского Археологического Общества. – Москва: Тип. В. С. Балашева, 1895. – Т. 1. – С. 134–202.

1 *Дідух Л.* Змійовики кузьмодем’янівського типу у зібранні НМІУ // Археологія & Фортифікація України: збірник матеріалів VI Міжнародної науково-практичної конференції Кам’янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. – Кам’янець-Подільський: ПП Буйницький О. А., 2016. – С. 139–144.

2 *Ханенко Б. И., В. М.* Древности русские. Кресты и образки. – Вып. II. – Киев: Фототипия и типография С. В. Кульженко 1900. – Табл. IX. – № 106.

3 Національний музей історії України: фотоальбом. – Київ: ПП Емма, 2001. – С. 38. – № 73.

атрибуції і зазначення місця, де їх знайшли¹².

У 1926 р., на основі зібрання Державного історичного музею у Москві, було розроблено класифікацію змійовиків за типом “змійної” композиції¹³, яку назвали “змійним гніздом”. Щодо походження і значення цієї класифікації висловлювали різні припущення: деякий час “змійне” зображення тлумачили як символ зла та диявола¹⁴, згодом цей образ трактували як оберіг-апотропей¹⁵.

У 1991 р. дослідники Т. Ніколаєва та О. Чернецов створили типологію змійовиків на основі іконографії християнських зображень¹⁶, визначивши хронологічні межі побутування кожного з типів. Нині цю типологію давньоруських змійовиків вважають найповнішою. Проте, як зазначив В. Пуцко¹⁷, це лише загальна класифікація, що не враховує питання художньої характеристики, локалізації моделей та топографії поширення різновидів виробів.

Оскільки зібрання змійовиків у музейних колекціях ще не введені до наукового обігу в повному обсязі, робити висновки доки передчасно. Предметом дослідження можуть бути як окремі знахідки, так і серії аналогічних виробів із зібрання НМІУ¹⁸.

Серед дослідників переважає думка, що прототипом давньоруських змійовиків були античні амулети із зображенням голови горгони Медузи, що захищали від хвороб. Найдавніші змійовики малоазійського походження містять, з одного боку, зображення голови зі зміями, з іншого – напис-замовляння¹⁹. Зображення святих на цих амулетах з’явилися у X ст. у Візантії, а на межі X–XI ст. побачили світ медальйони з християнськими сюжетами з одного боку та зображенням “змійного гнізда” і текстом заклинання – з іншого²⁰. Таким чином, церква пристосувала популярний амулет до своїх потреб: зберігаючи значення філактерія, він набував благопристойно-християнського вигляду і зовні нагадував іконку-медальйон.

Дослідники до кінця не з’ясували, яким було ставлення населення до цих виробів: як до язичницьких магічних амулетів або як до предметів особистого благочестя, альтернативних хрестам та образкам. Про їх приналежність до християнських артефактів свідчить, перед усім, те, що деякі змійовики були виявлені у ризницях соборів та монастирів²¹. Цікаво, що згаданий змійовик зі Старої Русі був знайдений у споруді XII ст., власник якої, певно, був служителем церкви, на що вказує значна кількість виявлених там культових предметів²².

На магічний статус давньоруських змійовиків XI–XIII ст. вказує грецькомовне заклинання²³. Наприкінці XIX ст. професор М. Соколов, дослідивши замовляння зі слов’янських текстів, з’ясував, що грецьке слово “hystera”, з якого починається заклинання, відповідає слов’янському “дно” або “матка” й означає хворобу внутрішніх органів²⁴. Отже, ці амулети мали медичне спрямування. Можливо, що діячі церкви, визнаючи магічне значення амулетів, примирялися з ними, привчаючи паству до носіння медальйонів із християнською символікою.

Перші візантійські змійовики, що в XI ст. з’явилися на Русі, маловідомі. Їхнє місцеве виготовлення, яке наслідувало візантійські взірці, налагодилося з другої половини XI ст. Згодом місцеві майстри, черпаючи натхнення у народній творчості, сюжетами зображень обирали популярні у населення образи: замість поширеного в античному мистецтві зображення

12 Толстой И. И. О русских амулетах, называемых змеевиками // ЗРАО. – Санкт-Петербург: Типография Императорской Академии наук, 1888. – Т. III. – С. 363–413.

13 Орлов А. С. Амулеты-змеевики Исторического музея // Отчет ГИМ за 1916–1925 гг. – Москва: Издательство “Работник просвещения”, 1926. – С. 2–41.

14 Толстой И. И. Указ. соч. – С. 368–374; Соколов М. И. Апокрифический материал для объяснения амулетов, называемых “змеевиками”... – С. 343–355.

15 Вагнер Г. К. О змеевидной композиции на древнерусских амулетах-змеевиках // КСИА. – Москва: Издательство Академии наук СССР, 1961. – Вып. 85. – С. 26–30; Велецкая Н. Н. О генезисе древнерусских “змеевиков” // Древности славян и Руси. – Москва: Наука, 1988. – С. 206–210.

16 Николаева Т. В., Чернецов А. В. Указ. соч.

17 Пуцко В. Г. Об иконографии ранних новгородских амулетов-змеевиков / [Электронный ресурс]: Новгород и Новгородская земля. История и археология. – Великий Новгород, 2001. – Вып. 15. – Режим доступа: <http://bibliotekar.ru/rusNovgorod/92.htm> (дата обращения: 12.07.2019). – Название с экрана.

18 Дідух Л. Амулети-змійовики як показник християнсько-язичницького двовір’я на Русі // Археологічні зошити з Пересопниці III: збірник статей учасників III-го Археологічного симпозиуму “Літописні міста давньоруської держави” 2–3 жовтня 2015 р. – Пересопниця: О. Зень, 2015. – С. 25–33; Дідух Л. Змійовики кузьмодем’янівського типу у зібранні НМІУ... – С. 139–144; Дідух Л. Образ святих воїнів-вершників на одному амулеті з колекції НМІУ // Археологія & Фортифікація України: збірник матеріалів VIII Міжнародної науково-практичної конференції Кам’янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. – Кам’янець-Подільський: ПП Буйницький О. А., 2018. – С. 133–139; Дідух Л. Про один вид давньоруських амулетів Богородичного типу в зібранні Національного музею історії України // [Електронний ресурс]: Науковий вісник Національного музею історії України: збірник наукових праць. – Київ, 2018. – С. 100–105. – Режим доступу: <http://visnyk.nmiiu.com.ua/index.php/nv/article/view/271> (дата звернення: 25.07.2019). – Назва з екрана.

19 Перседов И. Об амулетах-змеевиках и их связи с нательными крестами и иными предметами церковной культуры // Византия в контексте мировой истории: материалы Научной конференции, посвященной памяти А. В. Банк. – Санкт-Петербург: Издательство Государственного Эрмитажа, 2004. – С. 109.

20 Там же. – С. 110.

21 Даль Л. В. Заметки о медных гривнах XII в. // Древности. Труды Московского археологического общества. – Москва: в Синоидальной типографии, на Никольской улице. – 1874. – Т. IV. – С. 74–76; Николаева Т. В., Чернецов А. В. Указ. соч. – С. 6; Спасский И. Г. Указ. соч. – С. 362.

22 Археология. Змеевик с изображением целителей св. Козмы и Дамиана (XII в.) / [Электронный ресурс]...

23 Перседов И. Г. Вказана праця. – С. 109.

24 Соколов М. И. Апокрифический материал для объяснения амулетов, называемых “змеевиками”... – С. 341–350.

голови Медузи, постала змієнога богиня, культ якої здавна був відомим у Північному Причорномор’ї²⁵. Під впливом причорноморських міфів, у Середньому Придніпров’ї поширилися уявлення про богиню²⁶. Зокрема, на придніпровських фібулах VI–VII ст. зображували жіночу постать, оточену зміями і птахами. Звичайно, ці зображення не можна безпосередньо пов’язувати з давньоруськими змійовиками, проте вони дають змогу зрозуміти, як візантійські амулети на Русі були переосмислені в контексті давніх місцевих хтонічних уявлень²⁷. Істоти зі зміїним тілом відомі і в слов’янських віруваннях, отже, їх зображення на амулетах не було екзотичним нововведенням. Образ змієнової богині з’явився на давньоруських змійовиках вже в XI ст., а в XIII ст. став традиційним для змійовиків козьмадаміанського типу²⁸. Для зміїного образу характерні плавні вигини зміїних тулубів, що утворюють петлі навколо жіночої голови. Її образ не лякає, а, найімовніше, приваблює, вказуючи на пережитково-захисний характер цього сюжету.

Культ цілителів Козьми і Даміана (у слов’янській традиції – Кузьми і Дем’яна), хоча належав до християнської традиції, швидко пристосувався до місцевих вірувань, ставши частиною слов’янського фольклору. Легенди про створені ними чудеса з’явилися на Русі, за спостереженнями О. Соболевського, у домонгольський час²⁹. Загалом відомо три пари братів-цілителів із такими іменами. Найпопулярнішими на Русі були Козьма і Даміан Азійські, яких церква вшановує 1 (14 за ст. ст.) жовтня. За легендами, брати жили у III ст. у Малій Азії і прославилися дивами³⁰. На Русі їх вважали цілителями, що “прияша от бога дар исцелений” та лікують “всякие болезни и всяк недуг и всяку язю в людях”³¹. До них зверталися з молитвами про одужання. Святих Козьму і Даміана кували вважали своїми патронами. Можливо, “перетворенню” святих на ковалів сприяло те, що ім’я Кузьми асоціювали з кузнею. У слов’янському фольклорі святі брати фігурують як божественні кували, що скували плуг³², впрягли в нього Змія та зорали велетенські борозни – так звані Змієві вали”³³. Не випадково на козьмадаміанських змійовиках змії подібні на драконів із великими вухастими головами та розкритими пащами. Вочевидь, вшанування святих Козьми і Даміана, як цілителів, сприяло появі козьмадаміанських змійовиків, які лишалися популярними включно до XVI ст. Вважається, що цей тип змійовиків виник у Середньому Подніпров’ї, де розташовувалися земляні укріплення – Змієві вали, і був пов’язаний із фольклором козьмадаміанського циклу, записаним у цьому регіоні України³⁴. Особливість козьмадаміанських змійовиків – відсутність напису-замовляння навколо зображення змієнової богині (яке займає весь простір амулета), свідчить про втрату цими амулетами магічного змісту і вплив на них церковної та фольклорної традиції.

Взірцями для змійовиків, вочевидь, слугували підвіски-іконки із зображенням братів-цілителів. У Києві в 1998 р., по вул. Володимирській (поряд із Софіївським собором), була знайдена сланцева іконка (40×33 мм), на якій вирізьблені в повен зріст двоє святих, у супроводі написів про те, що це Козьма і Даміан (зберігається у Національному заповіднику “Софія Київська”)³⁵. Святі зображені в хітонах і гіматіях, один край яких накинута на ліві руки, а праві, з розкритою долонею, перебувають на грудях. Ця іконка, порівняно з пізнішими аналогами, вирізняється ретельною проробкою деталей і якістю виконання³⁶. Це дало можливість дослідникам вважати київську іконку роботою майстра-візантійця³⁷. Іконка, виявлена в культурному шарі XII – першої половини XIII ст.³⁸, є одним із ранніх давньоруських виробів із зображенням Козьми і Даміана, які представлені без своїх характерних атрибутів – лжиці та ампули (скриньки) для ліків, які вони зазвичай тримають у руках³⁹.

Не виключено, що змійовики із зображенням братів-цілителів виготовляли за взірцем візантійських іконок із їх іконографічними особливостями. Подібне зображення постатей святих є на згаданому вище змійовику XIII ст. із колекції К-ПДІМ-3. Типологічно близькою є іконографія святих і на змійовику з колекції НМІУ, який розглядається: без атрибутів у руках, права рука з розкритою долонею розміщена на грудях, ліва – схована під гіматієм. Проте, як вже зазначалося, цей змійовик відрізняється від решти козьмадаміанських змійовиків давньоруського часу. По-перше, розміром та масивністю (його товщина – 5 мм); по-друге, відсутністю кругових написів на тлі, заміненіх орнаментом; по-третє, іконографією

25 Михайлова Р. Д. Про змієногу богиню та один тип змієвидної композиції // Проблеми походження та історичного розвитку слов’ян: збірник наукових статей, присвячений 100-річчю з дня народження Віктора Платоновича Петрова. – Київ–Львів: “РАС”, 1997. – С. 256–261.

26 Вагнер Г. К. Указ. соч. – С. 28.

27 Там же.

28 Николаева Т. В., Чернецов А. В. Указ. соч. – С. 109–110. – табл. XVI–XVII.

29 Соболевский А. И. Материалы и исследования в области славянской филологии и археологии // Сборник ОРЯС. – Санкт-Петербург: Типография Императорской академии, 1910. – Т. 88. – С. 176.

30 Иванова И. А. Опыт атрибуции иконы XV вв. “Козьма и Дамиан” из Дмитрова // Средневековая Русь. – Москва: Наука, 1976. – С. 300.

31 Порфиридов Н. Г. Древнерусская мелкая каменная пластика и ее сюжеты // Советская археология. – Москва: Наука, 1972. – № 3. – С. 205.

32 Рыбаков Б. А. Язычество древних славян. – Москва: Наука, 1981. – С. 540.

33 Новиков Н. В. Образы восточнославянской волшебной сказки. – Ленинград: Наука, Ленинградское отделение, 1974. – С. 191.

34 Николаева Т. В., Чернецов А. В. Указ. соч. – С. 31.

35 Климовский С. И. Новые находки каменных иконок в Киеве / [Электронный ресурс]: Восточноевропейский археологический журнал: электронный научный журнал. – 2001. – № 3 (10). – Режим доступа: <https://archaeology.kiev.ua/journal/030501/klimovsky.htm> (дата обращения: 21.05.2019). – Название с экрана.

36 Николаева Т. В. Древнерусская мелкая пластика из камня XI–XV вв. // Свод археологических источников. Археология СССР. – Москва: Наука, 1983. – Табл. 11. – № 6.

37 Климовский С. И. Указ. соч.

38 Там же.

39 Иванова И. А. Указ. соч. – С. 300.

“змійного гнізда”, не представленою в загальній класифікації. Насамперед привертає увагу написання імен святих як “КУЗМ(А)” і “(Д)ЄМ(ИАН)”, водночас, як для давньоруських змійовиків притаманне грецьке написання: “KOVZMA” та “ΔΑΜΗΑΝ” (як на згаданому вище змійовику з Білої Церкви (рис. 1, 1)), або кириличний напис: “KOVZЪMA ΔAMHANЪ”⁴⁰. Аналогічна подача імен святих та написання літер зустрічається на мідних литих іконках-підвісках XV ст.⁴¹

Отже, зазначений змійовик із колекції НМІУ належить до пізнього варіанту козьмадаміанських змійовиків (XV ст.). Вочевидь, майстер, скопіювавши іконографію більш ранніх екземплярів, використав знайомі йому прописи імен святих. Водночас, як початковий магічний зміст цих предметів вже був забутий і незрозумілі грецькі написи на зовнішньому полі змінили орнаментальні мотиви, а змієнога богиня перетворилася на орнаментальне, схематичне зображення фольклорного персонажа – багатоголового змія. Схематичність зображення змійової композиції, нехтування деталями та недбалість виконання вказує на другорядність цього сюжету, який втратив свою захисну функцію.

На жаль, не знаючи історію знахідки предмета, не маючи аналогічних відливок (зазначимо, що багато змійовиків із музейних і приватних зібрань до цього часу не введені до наукового обігу), питання локалізації подібної моделі змійовиків та її датування лишаються невирішеними. Метою цієї статті є публікація предмета і введення його до наукового обігу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Археология. Змеевик с изображением целителей св. Козмы и Дамиана (XII в.) / [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://cont.ws/@fenol/212474> (дата обращения: 12.07.2019). – Название с экрана.
2. Вагнер Г. К. О змеевидной композиции на древнерусских амулетах-змеевиках // КСИА. – Москва: Издательство Академии наук СССР, 1961. – Вып. 85. – С. 26–30.
3. Велецкая Н. Н. О генезисе древнерусских “змеевиков” // Древности славян и Руси. Сборник посвящён 80-летию со дня рождения выдающегося советского историка и археолога, академика Б. А. Рыбакова. – Москва: Наука, 1988. – С. 206–210.
4. Даль Л. В. Заметки о медных гривнах XII в. // Древности. Труды Московского археологического общества; под редакцией В. Е. Румянцова. – Москва: в Синодальной типографии, на Никольской улице, 1874. – Т. IV. – С. 74–76.
5. Дестунис Г. С. Разбор спорной греческой надписи, изображенной на осьми памятниках // ИРАО. – Санкт-Петербург: Типография Императорской Академии наук, 1884. – Т. X. – С. 1–21.
6. Дідух Л. Амулети-змійовики як показник християнсько-язичницького двовір'я на Русі // Археологічні зошити з Пересопниці III: збірник статей учасників III-го Археологічного симпозиуму “Літописні міста давньоруської держави” 2–3 жовтня 2015 р. – Пересопниця: О. Зень, 2015. – С. 25–33.
7. Дідух Л. Змійовики кузьмодем'янівського типу у зібранні НМІУ // Археологія & Фортифікація України: збірник матеріалів VI Міжнародної науково-практичної конференції Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника, присвяченій 150-й річниці від дня народження Михайла Сергійовича Грушевського (1866–1934). – Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О. А., 2016. – С. 139–144.
8. Дідух Л. Образ святих воїнів-вершників на одному амулеті з колекції НМІУ // Археологія & Фортифікація України: збірник матеріалів VIII Всеукраїнської науково-практичної конференції Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника, присвяченій 110-річчю від дня народження Сергія Миколайовича Бібікова та 100-річчю від дня народження Олександра Панкратовича Черниша. – Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О. А., 2018. – С. 133–139.
9. Дідух Л. Про один вид давньоруських амулетів Богородичного типу в зібранні Національного музею історії України / [Електронний ресурс]: Науковий вісник Національного музею історії України: збірник наукових праць. – Київ, 2018. – С. 100–105. – Режим доступу: <http://visnyk.nmiu.com.ua/index.php/nv/article/view/271> (дата звернення: 25.07.2019). – Назва з екрана.
10. Иванова И. А. Опыт атрибуции иконы XV вв. “Козьма и Дамиан” из Дмитрова // Средневековая Русь. – Москва: Наука, 1976. – С. 298–302.
11. Каталог выставки XI Археологического съезда в Киеве. – Киев: Типо-литография товарищества “И. И. Кушнерев и К^о”, 1899. – 310 с.
12. Климовский С. И. Новые находки каменных иконок в Киеве / [Электронный ресурс]: Восточноевропейский археологический журнал: электронный научный журнал. – 2001. – № 3 (10). – Режим доступа: <http://archaeology.kiev.ua/journal/030501/klimovsky.htm> (дата обращения: 21.05.2019). – Название с экрана.
13. Михайлова Р. Д. Про змієногу богиню та один тип змієвидної композиції // Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян: збірник наукових статей, присвячений 100-річчю з дня народження Віктора Платоновича Петрова Інститут археології НАН України. – Київ – Львів: “РАС”, 1997. – С. 256–261.
14. Національний музей історії України: фотоальбом. – Київ: ПП Емма, 2001. – 219 с.
15. Николаева Т. В., Чернецов А. В. Древнерусские амулеты-змеевики. – Москва: Наука, 1991. – 124 с.
16. Николаева Т. В. Древнерусская мелкая пластика из камня XI–XV вв. // Свод археологических источников. Археология СССР. – Москва: Наука, 1983. – 162 с.
17. Новиков Н. В. Образы восточнославянской волшебной сказки. – Ленинград: Наука, Ленинградское отделение, 1974. – 255 с.

⁴⁰ Николаева Т. В., Чернецов А. В. Указ. соч. – С. 78.

⁴¹ Станюкович А. К. Неизвестные памятники русской металлопластики. Миниатюрные иконки-привески XI–XVI вв. – Москва: Группа “Искатели”, 2011. – С. 174–175. – Табл. XV, 248–250.

18. Орлов А. С. Амулеты “змеевики” Исторического музея // Отчет ГИМ за 1916–1925 гг. – Москва: Издательство “Работник просвещения”, 1926. – 55 с.
19. Персеев И. Г. Об амулетах-змеевиках и их связи с нателными крестами и иными предметами церковной культуры // Византия в контексте мировой истории: материалы научной конференции, посвященной памяти А. В. Банк. – Санкт-Петербург: Издательство Государственного Эрмитажа, 2004. – С. 108–121.
20. Порфиридов Н. Г. Древнерусская мелкая каменная пластика и ее сюжеты // Советская археология. – Москва: Наука, 1972. – № 3. – С. 200–208.
21. Пуцко В. Г. Об иконографии ранних Новгородских амулетов-змеевиков / [Электронный ресурс]: Новгород и Новгородская земля. История и археология: материалы научной конференции по археологии Великого Новгорода. – Великий Новгород, 2001. – Вып. 15. – Режим доступа: <http://bibliotekar.ru/rusNovgorod/92.htm> (дата обращения: 12.07.2019). – Название с экрана.
22. Рыбаков Б. А. Язычество древних славян. – Москва: Наука, 1981. – 597 с.
23. Соболевский А. И. Материалы и исследования в области славянской филологии и археологии // Сборник ОРЯС. – Т. 88. – Санкт-Петербург: Типография Императорской академии, 1910. – 286 с.
24. Соколов М. И. Апокрифический материал для объяснения амулетов, называемых “змеевиками” // Журнал Министерства народного просвещения. – Часть ССLXIII. – Санкт-Петербург: Издательство В. С. Балашова, 1889. – С. 339–368.
25. Соколов М. И. Новый материал для объяснения амулетов, называемых “змеевиками” // Древности. Труды славянской комиссии и Императорского Московского Археологического Общества. – Москва: Типография В. С. Балашова, 1895. – Т. 1. – С. 134–202.
26. Спаский И. Г. Три змеевика с Украины // Средневековая Русь. – Москва: Наука, 1976. – С. 358–359.
27. Станюкович А. К. Неизвестные памятники русской металлопластики. Миниатюрные иконки-привески XI–XVI вв. – Москва: Группа “Искатели”, 2011. – 224 с.
28. Толстой И. И. О русских амулетах, называемых змеевиками // ЗРАО / Императорское русское археологическое общество. – Санкт-Петербург: Типография Императорской Академии наук, 1888. – Т. III. – С. 363–413.
29. Ханенко Б. И., В. Н. Древности русские. Кресты и образки / Собрание Б. И. и В. Н. Ханенко. – Вып. II. – Киев: Фототипия и типография С. В. Кульженко, 1900. – 25 с.

REFERENCES

1. Arkheologiya. Zmееvik s izobrazheniem tseliteley Sv. Kozmy i Damiana (12 v.) / [Elektronnyi resurs]. – Rezhim dostupa: <https://cont.ws/@fenol/212474> (data obrascheniya: 12.07.2019). – Nazvanie s ekrana.
2. Vagner G. K. O zmeevidnoy kompozitsii na drevnerusskikh amuletah-zmееvikah // KSIA. – Moskva: Izdatelstvo akademii nauk SSSR, 1961. – Vyp. 85. – S. 26–30.
3. Veletskaia N. N. O genezise drevnerusskikh “zmееvikov” // Drevnosti slavyan i Rusi. Sbornik posvyaschon 80-letiyu so dnya rozhdeniya vyidayuschegosya sovet'skogo istorika i arkheologa, akademika B. A. Rybakova. – Moskva: Nauka, 1988. – S. 206–210.
4. Dal L. V. Zаметki o mednykh grivnakh 12 v. // Drevnosti. Trudy Moskovskogo arkheologicheskogo obschestva (pod redaktsiey V. E. Rummyantsova). – Moskva: v Sunodalnoy tipografii, na Nikolskoy ulitse, 1874. – T. 4. – S. 74–76.
5. Destunis G. S. Razbor spornoy grecheskoy nadpisi, izobrazhennoy na osmi pamyatnikah // IRAO. – Sankt-Peterburg: Tipografiya imperatorskoy Akademii nauk, 1884. – T. 10. – S. 1–21.
6. Didukh Lesia. Amulety-zmiiovyky yak pokaznyk khrystyiansko-yazychnytskoho dvoviria na Rusi // Arkheolohichni zoshyty z Peresopnytsi. Zbirnyk statei uchasykyv 3 arkheolohichnoho sympoziumu “Litopysni mista davnoruskoi derzhavy” 2–3 zhovtnia 2015 r. / Kulturno-arkheolohichniy tsentr “Peresopnytsia”. – Peresopnytsia: O. Zen, 2015. – Vyp. 3. – S. 25–33.
7. Didukh L. Zmiiovyky kuzmodemianivskoho typu u zibranni NMIU // Arkheolohiia & Fortyfikatsiia Ukrainy. Zbirnyk materialiv 6 Mizhnarodnoi naukovy-praktychnoi konferentsii Kamianets-Podil'skoho derzhavnoho istorychnoho muzeiu-zapovidnyka, prysviachenii 150-y richnytsi vid dnia narodzhennia Mykhaila Serhiiovycha Hrushevskoho (1866–1934). – Kamianets-Podil'skyi: PP Buinytskyi O. A., 2016. – S. 139–144.
8. Didukh L. Obraz sviatykh voyniv-vershnykyv na odnomu amuleti z kolektsii NMIU // Arkheolohiia & Fortyfikatsiia Ukrainy. Zbirnyk materialiv 8 Vseukrainskoi naukovy-praktychnoi konferentsii Kamianets-Podil'skoho derzhavnoho istorychnoho muzeiu-zapovidnyka, prysviachenoi 110-richchiu vid dnia narodzhennia Serhiy Mykolaiiovycha Bibikova ta 100-richchiu vid dnia narodzhennia Olexandra Pankratovycha Chernysha. – Kamianets-Podil'skyi: PP Buinytskyi O. A., 2018. – S. 133–139.
9. Didukh Lesia. Pro odynd vyd davnioruskyykh amuletiv Bohorodychnoho typu v zibranni Natsionalnoho muzeiu istorii Ukrainy // Naukovyi visnyk Natsionalnoho muzeiu istorii Ukrainy. Zbirnyk naukovykh prats. – Kyiv, 2018. – S. 100–105. – Elektronne vydannia. – Rezhym dostupu: <http://visnyk.nmiu.com.ua/index.php/nv/article/view/271> (data obrascheniya: 21.05.2019). – Nazva z ekrana.
10. Ivanova I. A. Opyt atributsii ikony 15 v. “Kozma i Damian” iz Dmitrova // Srednevekovaya Rus / Akademiya nauk SSSR. – Moskva: Nauka, 1976. – S. 298–302.
11. Katalog vystavki 11 Arkheologicheskogo Syezda v Kieve / Katalog. – Kiev: Tipo-litografiya tovarishestva “I. I. Kushnerev i K^o”, 1899. – 310 s.
12. Klimovskiy S. I. Novye nakhodki kamennykh ikonok v Kieve [Elektronnyi resurs]: Vostochnoeuropeyskiy arkheologicheskii zhurnal: elektronnyi nauchnyi zhurnal. – 2001. – № 3 (10). – Rezhim dostupa: <http://archaeology.kiev.ua/journal/030501/klimovsky.htm> (data obrascheniya: 21.05.2019). – Nazvanie s ekrana

13. Mykhailova R. D. Pro zmienohu bohyniu ta odyntyp zmiyvnoyi kompozytsii // Problemy pokhodzhennya ta istorychnoho rozvytku slovia. Zbirnyk naukovykh statey, prysvyachenyi 100-ricchyu z dnya narodzhennya Viktora Platonovycha Petrova / Instytut arkhelohii NAN Ukrainy. – Kyiv-Lviv: “RAS”, 1997. – S. 256–261.
14. Natsionalnyi muzey Istorii Ukrainy. Fotoalbum / Uporyad. N. Kovtanyuk, O. Fedotova. – Kyiv: PP Emma, 2001. – 219 s.
15. Nikolaeva T. V., Chernetsov A. V. Drevnerusskie amulety-zmeeviki. – Moskva: Nauka, 1991. – 124 s.
16. Nikolaeva T. V. Drevnerusskaya melkaya plastika iz kamnya 11–15 vv. // Svod arkhelohicheskikh istochnikov. Arkheologiya SSSR. – Moskva: Nauka, 1983. – 162 s.
17. Novikov N. V. Obrazy vostochnoslavianskoy volshebnoy skazki / AN SSSR, Institut russkoy literatury (Pushkinskiy Dom), Institut etnografii im. N. N. Miklukho-Maklaya. – Leningrad: Nauka, Leningr. otделение, 1974. – 255 s.
18. Orlov A. S. Amulety “zmeeviki” Istoricheskogo muzeya // Otchet GIM za 1916–1925 gg. – Moskva: Izdatelstvo “Rabotnik prosveshcheniya”, 1926. – 55 s.
19. Persedov I. G. Ob amuletakh-zmeevikakh i ikh svyazi s natelnymi krestami i inymi predmetami tserkovnoy kultury // Vizantiya v kontekste mirovoy istorii. Materialy nauchnoy konferentsii, posvyaschennoy pamyati A. V. Bank. – Sankt-Peterburg: Izdatelstvo Gos. Ermitazha, 2004. – S. 108–121.
20. Porfiridov N. G. Drevnerusskaya melkaya kamennaya plastika i ee syuzhety // Sovetskaya arkhelohiya. – Moskva: Nauka, 1972. – № 3. – S. 200–208.
21. Putsko V. G. Ob ikonografii rannikh Novgorodskikh amuletov-zmeevikov [Elektronnyi resurs] // Novgorod i Novgorodskaya zemlya. Istoriya i arkhelohiya. Materialy nauchnoy konferentsii po arkhelohii Velikogo Novgoroda. – Velikiy Novgorod, 2001. – Vyp. 15. – Rezhim dostupa: <http://bibliotekar.ru/rusNovgorod/92.htm> (data obrascheniya: 12.07.2019). – Nazvanie s ekrana.
22. Rybakov B. A. Yazychestvo drevnikh slavian. – Moskva: Nauka, 1981. – 597 s.
23. Sobolevskiy A. I. Materialy i issledovaniya v oblasti slavianskoy filologii i arkhelohii // Sbornik ORYAS. – T. 88. – Sankt-Peterburg: Tipografiya Imperatorskoy akademii, 1910. – 286 s.
24. Sokolov M. I. Apokrificheskiy material dlya obyasneniya amuletov, nazyvaemykh “zmeevikami” // Zhurnal Ministerstva narodnogo prosveshcheniya. – Chast 263. – Sankt-Peterburg: Izd. V. S. Balashova, 1889. – S. 339–368.
25. Sokolov M. I. Novyi material dlya obyasneniya amuletov, nazyvaemykh “zmeevikami” // Drevnosti. Trudy slavianskoy komissii i Imperatorskogo Moskovskogo Arkheologicheskogo Obschestva (pod red. M. N. Speranskogo). – Moskva: Tipografiya V. S. Balasheva, 1895. – T. 1. – S. 134–202.
26. Spasskiy I. G. Tri zmeevika s Ukrainy // Srednevekovaya Rus / Akademiya nauk SSSR. – Moskva: Nauka, 1976. – S. 358–359.
27. Stanyukovich A. K. Neizvestnye pamyatniki russkoy metalloplastiki. Miniaturnye ikonki-priveski 11–16 vv. – Moskva: Gruppya “Iskatel’”, 2011. – 224 s.
28. Tolstoy I. I. O russkikh amuletakh, nazyvaemykh zmeevikami // ZRAO / Imperatorskoe Russkoe Arkheologicheskoe Obschestvo. – Sankt-Peterburg: Tipografiya Imperatorskoy Akademii nauk, 1888. – T. 3. – S. 363–413.
29. Khanenko B. I., V. T. Drevnosti russkie. Kresty i obrazki / Sobranie B. I. i V. N. Khanenko. – Vyp. 2. – Kiev: Fototipiya i tipografiya S. V. Kulzhenko, 1900. – 25 s.

Список скорочень:

- ГИМ – Державний історичний музей (Москва) (рос. Государственный исторический музей).
- ЖМНП – Журнал Міністерства народної освіти (рос. Журнал Министерства народного просвещения).
- ЗРАО – Записки Імператорського російського археологічного товариства (рос. Записки Императорского русского археологического общества).
- ІРАО – Вісті Імператорського російського археологічного товариства (рос. Известия Императорского русского археологического общества).
- К-ПДІМ-З – Кам’янець-Подільський державний історичний музей-заповідник.
- КСІА – Короткі повідомлення Інституту археології (рос. Краткие сообщения Института археологии).
- СА – Радянська археологія (рос. Советская археология).
- ОРЯС – Відділення російської мови та словесності (рос. Отделение русского языка и словесности).

Spysok skorochen:

- HYM – Hosudarstvennyi ystorycheskyi muzei (Moskva)
- ZhMNP – Zhurnal mynysterstva narodnoho prosveshcheniya
- ZRAO – Zapysky Ymperatorskoho russkoho arkhelohycheskoho obshchestva
- YRAO – Yzvestiya Ymperatorskoho russkoho arkhelohycheskoho obshchestva
- K-PDIM-Z – Kamianets-Podilskyi derzhavnyi istorychnyi muzei-zapovidnyk
- KSYA – Kratkye soobshcheniya Ynstytuta arkhelohyy
- SA – Sovetskaia arkhelohyia
- ORIAS – Otdelene russkoho yazyka y slovesnosti.

Перелік ілюстрацій:

- Рис. 1.** 1. Змійовик бронзовий із зображенням святих Козьми і Даміана. XIII ст. м. Біла Церква (Київщина). Із колекції Богдана та Варвари Ханенків;
2. Змійовик бронзовий із зображенням святих Козьми і Даміана. XIII ст. Місце знахідки невідоме. Із колекції Ханенків (в експозиції НМІУ);
3. Змійовик бронзовий із зображенням святих Козьми і Даміана. XIII ст. с. Сваром’є Остерського пов. Чернігівської губ. Із колекції Тадея Кундеревича (в експозиції НМІУ);
4. Змійовик мідний із зображенням святих Козьми і Даміана. XIII ст. м. Вишгород Київської обл. Розкопки Т. Мовчанівського. 1934 р. (в експозиції НМІУ);
Рис. 2. Змійовик мідний із зображенням святих Козьми і Даміана. XV ст. Овруцький пов. Волинської губ. (нині – Житомирська обл., в експозиції НМІУ).

Рис.2.

Рис. 1.